

ეკა კაჭარავა

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული
სააგენტო, სამუზეუმო მიმართულება
ისტორიის დოქტორი

იდეა – „ახალი კავალერიის სახლი“ – ბორჯომის გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმი

„ახალი კავალერიის სახლი“-ს სამუზეუმო ადაპტაციის იდეა მრავალი მიზეზითაა გაპირობებული. ეს არის შენობის ქრონოლოგია, ისტორიულ-კულტურული ღირებულება და არქიტექტურული იერსახე, კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის გადარჩენა, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოსადმი დაქვემდებარებული ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის საჭიროება, დაბოლოს ისტორიულობიდან გამომდინარე მისი შესაბამისი – სამუზეუმო ფუნქციით დატვირთვა. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ძეგლის ყოველმხრივ სასურველი ადგილმდებარეობა, ტურიზმის ზრდის შესაძლებლობა, მხარისათვის კულტურულ-საგანმანათლებლო და ეკონომიკური განვითარება.

2012 წელს მიმდინარეობდა ბორჯომში „ფირუზე“-ს, მირზა რეზა ხან არფა' ად-დოულეს სასახლის რეაბილიტაციისა და სამუზეუმო ადაპტაციის პროცესი. ერთ-ერთი სამუშაო მივლინების დროს, ბორჯომის მინერალური წყლის პარკისკენ მიმავალი

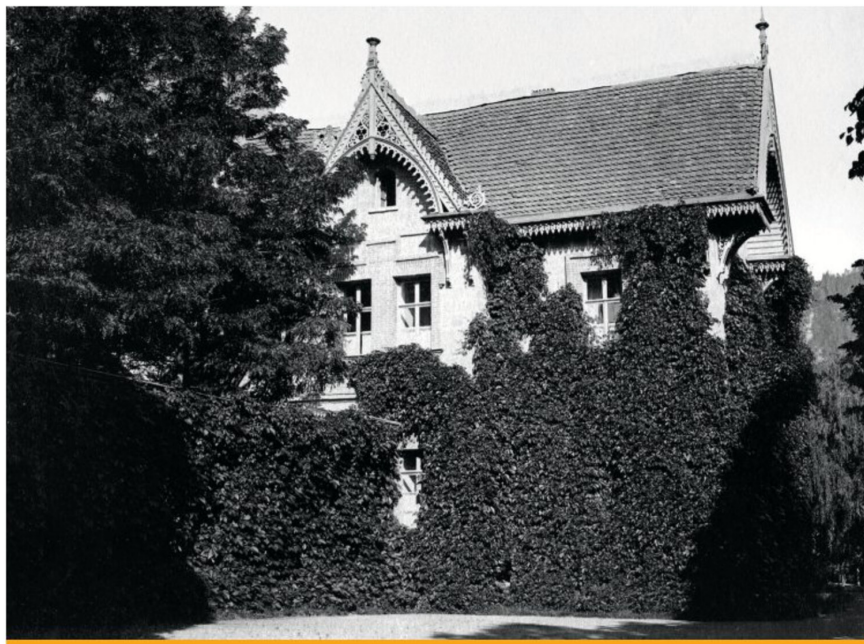
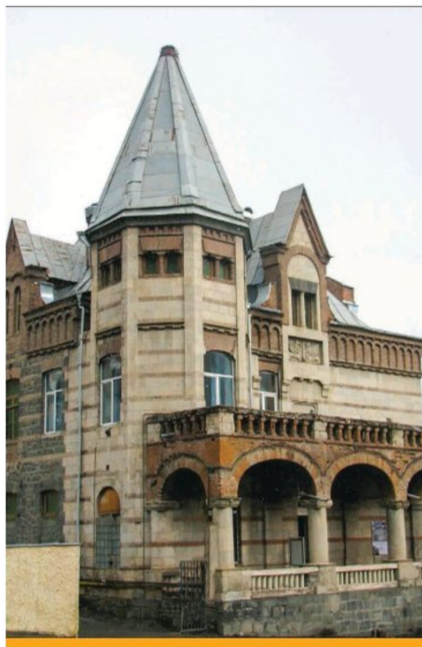
ქუჩიდან შევნიშნე ჩემთვის მანამდე უცნობი, ქართული არქიტექტურისთვის არატიპური, ზღაპრული სილამაზის შენობა. თოვლში ჩაფლულმა შენობამ უნებლიედ ჰანს ქრისტიან ანდერსენის ზღაპრები მომაგონა.

უკან დაბრუნებისას ამ შენობასთან საგანგებოდ შევეჩერდი. შენობის მეტად არასახარბიელო მდგომარეობა უხვი თოვლით იყო შენიღბული. მოვახდინეთ მისი ფოტოფიქსაცია. ამ დღიდან მოყოლებული ეს უზომოდ დაზიანებული, დანაგვიანებული, თუმცა მაინც მდიდრულ იერშემონახული შენობა და მისი, ამ დროისათვის, ჩემთვის უცნობი, სავარაუდოდ საინტერესო ისტორია არ მავინყდებოდა.

დაიწყო ამ შენობის შესახებ მასალის მოძიებისა და კვლევის პროცესი. ამას დაერთო ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფუნქციურ ზონირებაზე მუშაობა. გამოიკვეთა არასამუზეუმო დანიშნულების შენობის (რომანოვების მამულის კანცელარიისათვის განსაზღვრული შენობა), ამასთანავე კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის (რაც თავ-

ისტავად გამოირჩეხავს შენობის ქსოვილში აქტიურ ჩარევა-გადაკეთებას) თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამისი სამუზეუმო ადაპტაციის სირთულე.

თვალსაჩინო გახდა ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მდიდარი, სრულიად განსხვავებული ქრონოლოგიის, ტიპოლოგიის, წარმოშობისა და ისტორიის ექსპონატების საექსპოზიციო სივრცის უკმარობის გამო სრულფასოვანი განთავსებისა და ექსპონირების შეუძლებლობა, ამასთანავე გასათვალისწინებელი თანამედროვე მუზეუმისათვის აუცილებელი ინფრასტრუქტურის შექმნის აუცილებლობა და შშმ პირთათვის ადაპტირების საჭიროება.

ამ მოტივით, სამუზეუმო მიმართულებით სამსახურის ინიცირებული მოთხოვნის საფუძველზე, 2015 წელს მოხდა „ახალი კავალერიის სახლის“ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოსათვის გადმოცემა.

„ახალი კავალერიის სახლის“ შენობის რეაბილიტაციისა და სამუზეუმო ადაპტაციის განხორციელების შემთხვევაში მივიღებთ ორ, სრულფასოვან ისტორიულ, კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მქონე შენობაში განთავსებულ, თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამის სამუზეუმო სივრცეს, შესაბამისი ინფრასტრუქტურით (სველი

ნერტილი, ლიტერატურული კაფე, სასუვენირო სივრცე, ფილმის რეტროსპექტივის სივრცე, საგანმანათლებლო-კულტურული ღონისძიებების, ოფიციალური მიღებების სივრცე, მედიათეკა, მუდმივი და დროებითი საგამოფენო სივრცეები), ამავდროულად შშმ პირთა მოთხოვნებისადმი ადაპტირებულს.

ასევე, მნიშვნელოვნად შეეწყობა ხელი მხარის კულტურულ-ეკონომიკურ განვითარებას, საგანმანათლებლო ღონის ამპალებას, ახალი სამუშაო ადგილების შექმნას, ადგილობრივი რეწვის აღორძინებას, ტურიზმის ზრდას.

ჩვენს მიერ შემუშავებული კონცეფციის – „ბორჯომი სამუზეუმი ქალაქი“ რეალიზაციით, ორივე მუზეუმში ორგანულად ჩაენერება მხარის ერთიან სამუზეუმო ქსოვილში, რაც თავის მხრივ დადებითად აისახება ქვეყნის განვითარების პროცესზე.

აღსანიშნავია, რომ სადღესოდ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მქონე შენობა უმძიმეს მდგომარეობაში, განადგურების საფრთხის ქვეშაა და საჭიროებს გადაუდებელ ჩარევას.

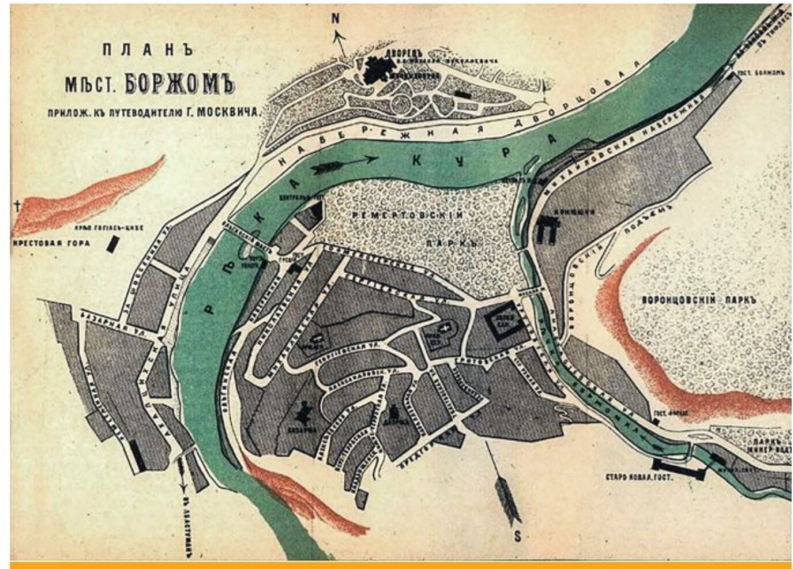
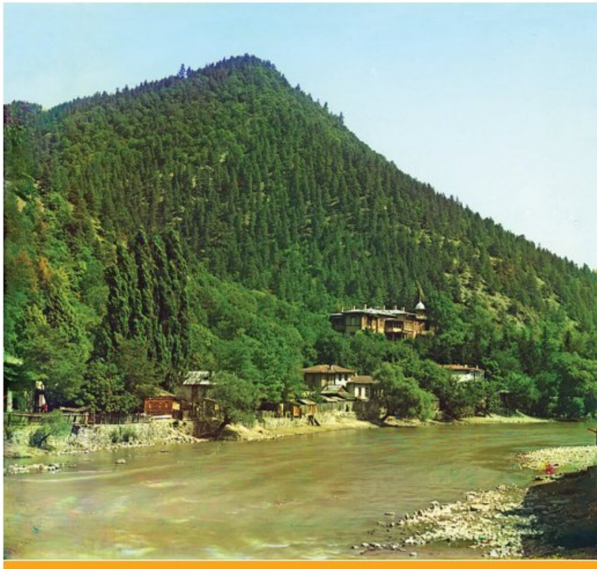
„ახალი კავალერიის სახლი“-ს შენობის მნიშვნელობის გათვალისწინებისათვის შევეცადეთ ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებზე დაყრდნობით მისი ისტორიისა და მასთან დაკავშირებული რელიგიის რეკონსტრუირებას.

„ახალი კავალერიის სახლი“-ს, იგივე „კავალერიის კორპუსი“-ის შენობა, განთავსებული იყო ბორჯომის ცენტრში, გოფმეისტერის ქუჩაზე, ადოლფ რემერტის სახელობის ისტორიულ პარკში. რემერტის პარკი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, მიხეილ ნიკოლოზის ძის

სასახლისა და პარკის პირდაპირ მდებარეობდა.

ბორჯომის ამ ნაწილს ბელგიური წარმომავლობის მოგზაური ქალბატონი, კაროლინა პარტოგ მორგენშტეინი, იგივე კარლა სერენა თავის „Le Tour Du Monde“-ის 1884 წლის გამოცემაში გამოქვეყნებულ ნაშრომში „მოგზაურობა კავკასიაში“ („Voyage Au Caucase“)¹, მეოთხე უბანს უწოდებს, რომელსაც სასახლის მოპირდაპირე მხარეს უკავია მტკვრის სანაპირო ზოლი და სულ რამდენიმე საცხოვრებელ სახლს მოიცავს.

1 მოგზაურობა კავკასიაში, აღწერილი ქალბატონ კარლა სერენას მიერ, გურია, გორის, ბორჯომის და ახალციხის რეგიონები, ბორჯომი და შემოგარენი („Voyage Au Caucase, Par Madame Carla Serena, La Gurie Et Les Re'gions De Gori, Borjom Et Achalzik, IV, Borjom et son territoire“).

მიხეილ ნიკოლოზის ძე როგავაშვილის სასახლე გორჯოში

ად. რემერტის ინიციატივითა და რეკომენდაციით დაგეგმარებული პარკი მისივე სახელობის იყო.

ადოლფ რემერტი 1869 წლიდან შინაგან საქმეთა სამინისტროს კავკასიის მინერალური წყლების სამმართველოს პირველი ხელმძღვანელია. 1872 წლიდან კავკასიისა და ამიერკავკასიის სამოქალაქო უწყების სამედიცინო ნაწილის მმართველად ინიშნება, კავკასიაში 1882 წლამდე მოღვაწეობს. ამ პერიოდში დაკავებულია ბორჯომ-აბასთუმნის ბალნეოლოგიური კურორტების ევროპულ ყაიდაზე კეთილმოწყობით.

ადოლფ რემერტის სახელთანაა დაკავშირებული აბასთუმნის გენერალური გეგმის

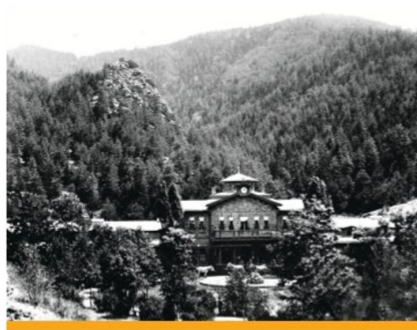
< **ადოლფ რემერტი** – დაიბადა 1835 წლის 14 (26) ივლისს სანქტ-პეტერბურგში პროვინიორ ა. ი. რემერტის ოჯახში. მან გიმნაზია სანქტ-პეტერბურგში დაამთავრა, 1853 წელს ჩაირიცხა და 1858 წელს დაასრულა საიმპერატორო მედიკო-ქირურგიული აკადემია. 1872 წელს მიიღო მედიცინის დოქტორის წოდება. მის შემდგომ ეკავა სხვადასხვა თანამდებობები რუსეთის იმპერიის სამკურნალო-სამედიცინო დაწესებულებებში. 1867 წლიდან კავკასიის ნაცვლის, მიხეილ ნიკოლოზის ძის შვილების ექიმა.

აღოლუ რემერტის სახელობის ხიდი აბასთუმანში

შემუშავება, მდ. ოძრხის ჯებირების, ხიდების მშენებლობა. აბასთუმნის ტოპონიმიკამ დღემდე შემოინახა სახელწოდებები რემერტის პარკი, რემერტის ჩანჩქერი, რემერტის ხიდი. ად. რემერტმა 1898 წლიდან აბასთუმნის მინერალური წყლების დირექტორთან, ექიმ ილია გოპაძესთან (1853-1932) თანამშრომლობით აბასთუმანი ტუბერკულოზით დაავადებულთა სამკურნალო კურორტად აქცია.²

ად. რემერტი 1902 წლის 26 ივლისს (8 აგვისტოს) გარდაიცვალა. მისივე ანდერძის თანახმად, დაკრძალულია აბასთუმნის მინერალური წყლის პარკის სიახლოვეს. ად. რემერტს დამსახურებისათვის არაერთი

სააბაზანო შენობა

რუსული საიმპერატორო და უცხოური ჯილდო აქვს მიღებული. მათ შორის კავკასიაში ახალი ჰოსპიტალების ორგანიზაციისათვის წმ. ანნას პირველი ხარისხისა და წმ. ალექსანდრე ნეველის, საფრანგეთის საპატიო ლეგიონისა და პრუსიის წითელი არწივის ორდენები.

ბორჯომის ად. რემერტის სახელობის პარკი შესანიშნავი მდებარეობის, მყუდრო გარემოს, იშვიათი მცენარეული საფარის, მტკვრის ფერწერული სანაპიროს გამო, დიდი პოპულარობით სარგებლობდა.

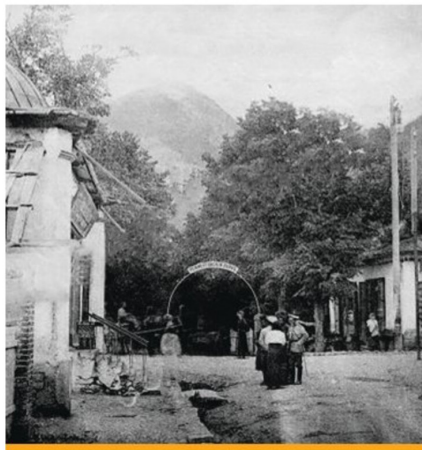
საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების

2 მაია მანია, ევროპელი არქიტექტორები თბილისში, 2008, გვ. 121-122

რემერტის პარკი მტკვრის სანაპიროს მხრიდან

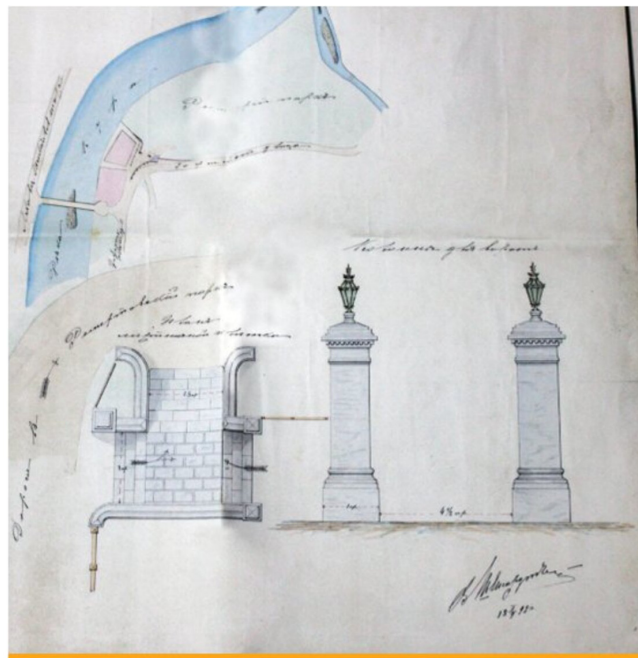
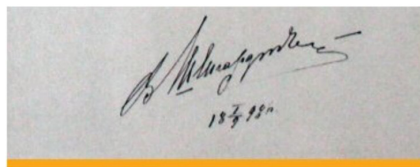

რემერტის პარკის შესასვლელი

მუზეუმის ნაბაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში დაცულია ბორჯომის XIX საუკუნის დასასრულის არქიტექტურული ძეგლების რამდენიმე ესკიზური პროექტი.

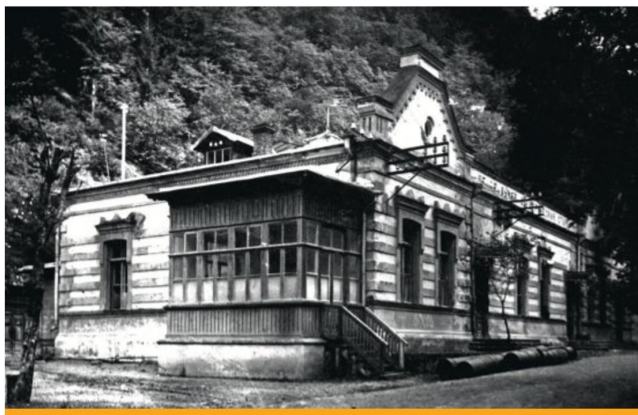
მათ შორისაა რემერტის პარკის ვ. შენგარდტის ესკიზური პროექტი, რაც იძლევა საფუძველს ვიფიქროთ, რომ პარკი ადრემერტის რეკომენდაციებითა და დახელმძღვანელობით მან დააპროექტა.

აქ კარგად ჩანს, როგორი უნდა ყოფილიყო, ან იყო პარკის პარადული შესასვლელი.

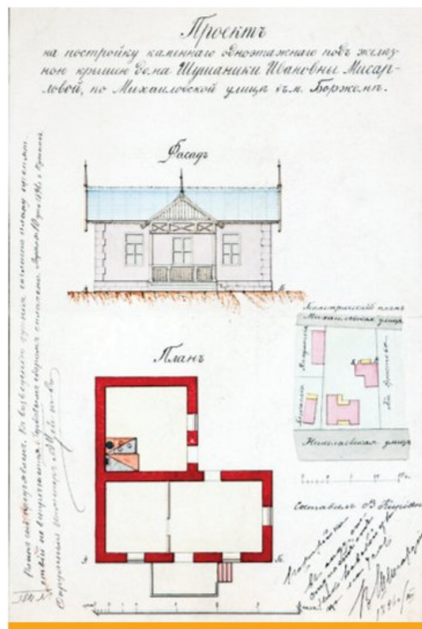

ამ პროექტის გარდა ჩვენამდე მოაღწია ბორჯომში ვ. შენგარდტის ავტორობით შესრულებულმა ორმა პროექტმა. ერთია, ბორჯომის მინერალური წყლის პარკი 1898-1899 წლებში აგებული ჰიდროელექტროსადგურის შენობისა და მეორე, ვინმე შუმანიკ მისარლოვას ერთსართულიანი სააგარაკე სახლი (1896 წ.), რომელიც განთავსებული იყო მიხეილისა და ნიკოლოზის ქუჩებს შორის.

ვ. შენგარდტის ბორჯომში მოღვაწეობა ასევე ჩანს საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულ დოკუმენტში, სადაც საუბარია „გოფმეისტერის სახლში“ გადაკეთებების შესახებ. „გოფმეისტერის სახლი“ „კავალერიის ახალი

კიკაროკლეპტროსადგური

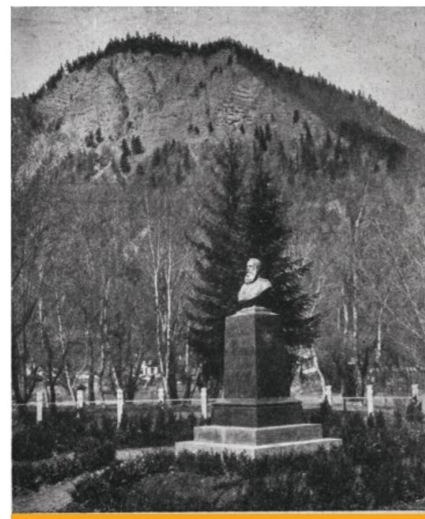

სახლის" სიახლოვეს იყო განთავსებული. ცვლილება შეეხებოდა საგარდერობე ოთახის სააბაზანოდ გადაკეთებას. ამ დოკუმენტის ინფორმაცია, ასევე მნიშვნელოვანია მიხეილ რომანოვის, სადღესოდ დამწვარი სასახლის კვლევის თვალსაზრისითაც. „გოფმესტერის სახლი“-ს სააბაზანო ოთახის მონტაჟთან დაკავშირებით მსჯელობისას აღნიშნულია შემდეგი – მოეწყობა სააბაზანო საგარდერობეს ადგილას თუ გაეკეთებინათ «*ванны выносные*». «*Во большом дворце есть особые ванные комнаты и употребляют только ванные выносные*». (საქართველოს ეროვნული არქივი, 353-1-1-11-81-033 — 039)

ბორჯომის მამულის მმართველს გოფმესტერის სახლი ე. შენგარდტის თანხლებით დაუთვალაიერებია. საბოლოო გადაწყვეტილების – სააბაზანოს საგარდერობე ოთახში მონყობის ხარჯთაღიძვრის დოკუმენტი ე. შენგარდტის შედგენილია. ნიშანდობლივია, რომ ეს გადაწყვეტილება თანხმდება ნიკოლოზ მიხეილის ძე რომანოვთან. ხარჯთაღიძვრის ორ გვერდიანი დოკუმენტი 1901 წლის 6 აპრილითაა დათარიღებული.

ამ პროექტებმა გამოავლინა კიდევ ერთი, აქამდე უცნობი ევროპელი არქიტექტორის ე. შენგარდტის მოღვაწეობა საქართველოში, კერძოდ ბორჯომში. მის შესახებ დამატებითი ინფორმაციის მოპოვება ჯერ ვერ შეუძელით. ამ მიმართულებით კვლევას კვლავაც გავაგრძელებთ.

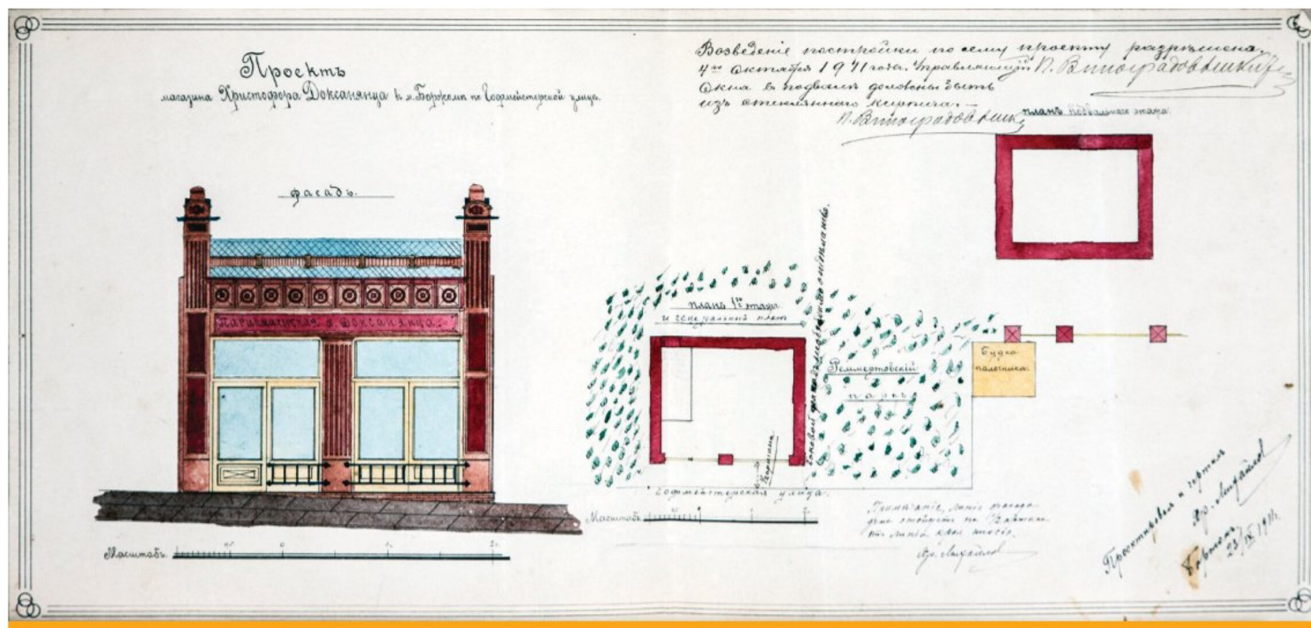
თვითმხილველთა ცნობით, რემერტის პარკი სამი მხრიდან მაღალი ლობით იყო შემოსაზღვრული, მეოთხე მხრიდან პარკს მტკვრის სანაპირო აკრავდა. პარკის ყველაზე შთამბეჭდავი ადგილი ბორჯომულას მტკვარში ჩადინების ადგილას წარმოქმნილი კონცხი იყო. 1880 წელს გახსნილი შესანიშნავად გამწვანებული რემერტის პარკი, პეტერბურგისა და მოსკოვის პარკების მსგავსად

მიხეილ რომანოვის გრუსტი

იყო დაგეგმილი. პარკს განიერი ხეივანები ამშვენებდა. მრავლად იყო ნაბლის, ჩინარის, მუხის, ცაცხვისა და არყის ხეები. პარკის შესასვლელში ხშირი, სურნელოვანი იასამანი ხარობდა. კავკასიისათვის იშვიათი არყის ხეებითა და ჟასმინებით იყო დამშვენებული პარკის დიდი მდელი.

წრიულად შემოსაზღვრულ, ქვიშით მოკირწყლულ მოედანზე, სადილის შემდეგ ხმაურიანი ბავშვები იყრიდნენ თავს. საღამოობით, ამავე ადგილას, მაღალი ალვის ხეების შრიალის ფონზე, კონცერტებს მართავდა სამხედრო ორკესტრი. რემერტის პარკში, მდ. მტკვრის გაყოლებაზე, ოლგას ხიდის სიახლოვეს, მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის ნებართვით, იგეგმებოდა 1895 წლისთვის დამტკიცებული პროექტით ახალი, დიდი თეატრის მშენებლობა.³

საპარიმპაზროს ქაიხი

1913 წელს ბორჯომში საზეიმო ვითარებაში გაიხსნა მიხეილ რომანოვის ბიუსტი. ბიუსტის პროექტის ავტორია თბილისელი მოქანდაკე ანდრეოლეტი. ქანდაკება დაიდგა ბორჯომის ცენტრში, რემერტის პარკში. ძველი გარემოტყეპული იყო თურქული ზარბაზნებით. ეს იყო რუსეთ-თურქეთის ომში მოპოვებული ალაფი.³

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული

ანაზომების ფონდში დაცულია რემერტის პარკში ქრისტოფორ დოკსანიანის საპარიმპაზროს შენობის 1911 წლით დათარიღებული პროექტი. პროექტი ხელმოწერილია რომანოვების მამულის მმართველის პავლე ვინოგრადოვ-ნიკიტინის მიერ. მასვე ეკუთვნის პროექტზე მინანერი, სადაც აღნიშნულია, რომ სარდაფი და ფანჯრები მინის აგურით ამოშენებული უნდა ყოფილიყო. აქედან კარგად ჩანს, თუ რაოდენ დიდი ყურადღება ექცეოდა შენობების ფასადებს.

მინწყლებისა და რემერტის პარკებში იკრძალებოდა ეკიპაჟებითა და ველოსიპედებით სეირნობა, ძაღლების გასეირნება, პიკნიკების მოწყობა, კოცონის დანთება. ფეიერვერების გამართვა მხოლოდ ბორჯომის მამულის სამმართველოსთან შეთანხმებით იყო შესაძლებელი. ბალნეოლოგიურ დანესებულებებში აკრძალული იყო აზარტული თამაშები და თამბაქოს მოწევა. საიმპერატორო მამულში იკრძალებოდა იარაღის სროლა და ნადირობა. ბორჯომში მაქსიმალურად უნდა ყოფილ-

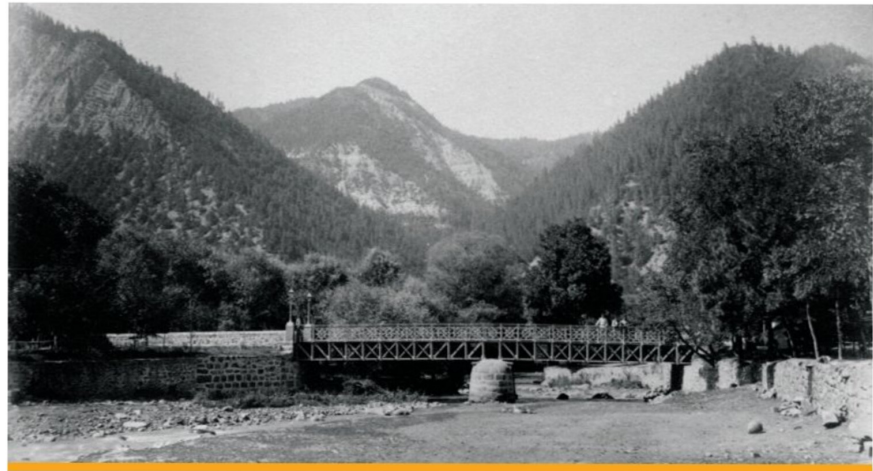
3 კაჭარავა ეკა, ბორჯომი, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, თბ., 2015

4 კაჭარავა ეკა, ბორჯომის დამწვარი სასახლე, ძველი ხელოვნება დღეს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, рига ფ.549 იმ. 1 დ. 808 л. 108.

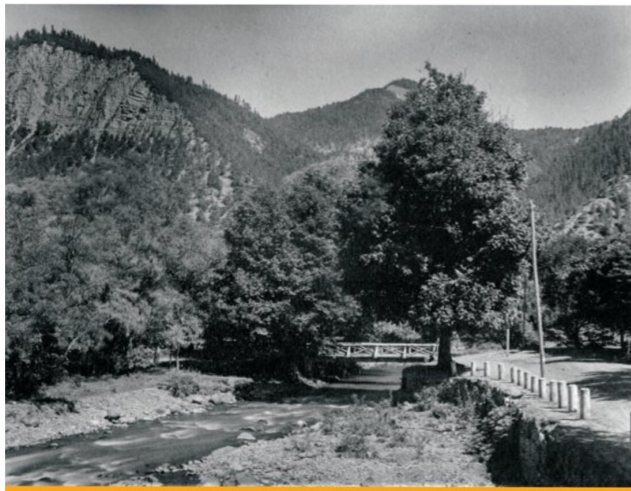
იყო დაცული სამკურნალო კურორტისათვის აუცილებელი საზოგადოებრივი ნესრიგი. ნესრიგის დამრღვევს მინერალური წყლების დანესებულებებით სარგებლობა ეკრძალებოდა. ყველა ეს აკრძალვა დამსვენებლებისა და პაციენტებისათვის სამკურნალოდ კომფორტული პირობების შექმნას ისახავდა მიზნად.⁵

ბორჯომში განხორციელებულ სამეცნიერო, ტექნიკურ, სამშენებლო თუ სამეურნეო პროექტების მნიშვნელობაზე, მასშტაბსა თუ ხარისხზე მეტყველებს ისეთი სახელები, როგორიცაა გ. ეიფელი, ე. სიმენსი, ა. ზალცმანი, ლ. ბილფელდი, ლ. ბენუა, ე. შრეტერი, ელ. შვეიერი, გ. ზაზემანი, ვ. შენგარდტი, პ. ვინოგრადოვ-ნიკიტინი, გ. სტრუვე, ე. ანდრეევსკი, ა. რემერტი, ფრ. მოლდენჰაუერი, და მრავალი სხვ.

ამ პერიოდის ფუნდამენტური კვლევები ერთგვარი მანიშნი და დასტურია მხარის სამომავლო განვითარების დიდი შესაძლე-

რაინის ხიდი რამბერტის პარკში

ხის ხიდი რამბერტის პარკში

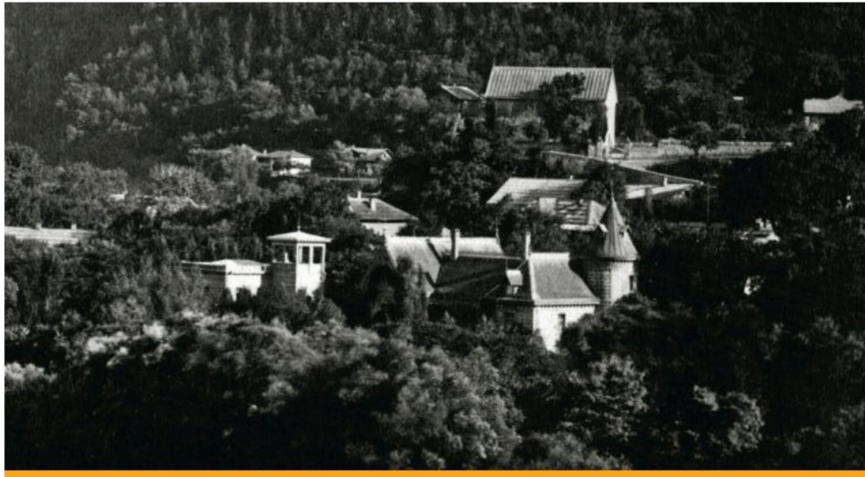
ბლობისა. მათი გათვალისწინება და თანამედროვეობაზე მორგება აუცილებელია.

ბორჯომის სამომავლო განვითარების პროექტირებისას აუცილებელია საიმპერატორო ოჯახის გარდა ამ ჩამონათვალის გათვალისწინება, თითოეული მათგანი მსოფლიო მასშტაბის სპეციალისტია. მათი სახელების გაცოცხლება და შესაბამის კონტექსტში წარმოჩენა კურორტ ბორჯომის პოპულარიზაციას მნიშვნელოვნად შეუწყობს ხელს.

ყოველივე აღნიშნულის გათვალისწინებით, სასურველია რემერტის პარკის ისტორიულ საფუძველზე რეკონსტრუქცია, კერძოდ მისი დამაარსებლის ად. რემერტის, ალ. ზალცმანის (გამორჩეული არქიტექტორი, რომელმაც მნიშვნელოვანი კვალი დააჩნია ქართულ არქიტექტურას), ასევე, დამატებითი ინფორმაციის მოძიების შემთხვევაში აქამდე უცნობი, საქართველო-

ში მოღვაწე არქიტექტორის ე. შენგარდტის მცირე მონუმენტების დადგმა, მათ შესახებ საინფორმაციო დაფის დამონტაჟება, მათი ღვაწლის გათვალისწინება, პარკის ავთენტურობთან მიახლოებული ინფრასტრუქტურის მოწყობა. ასევე, სასურველია კვლევის შედეგად დაზუსტდეს სად იგემებოდა ახალი თეატრის მშენებლობა, და თეატრის პროექტის ესკიზების ალბომის გამოყენებით საინფორმაციო დაფის მონტაჟი. ყოველივე ისტორიულ მესსიერებას შემოუნახავს ამ ადამიანების ღვაწლს და ისტორიულ შინაარსს შესძენს პარკს, რაც ზოგადად მისდამი და მასში განთავსებული მუზეუმისადმი ინტერესს მნიშვნელოვნად გაზრდის.

პარკის უმთავრესი მშენებელი იყო „ახალი კავალერიის სახლის“ ორ სეგმენტისანი კომპლექსი, რომელიც რემერტის პარკთან

ახალი კავალერიის სახლი

ერთად, მ. რომანოვის საზაფხულო რეზიდენციის შემადგენლობაში შედიოდა. რომაი ნოვების საზაფხულო რეზიდენციას ეკუთვნოდა ასევე – მიხეილ რომანოვის სასახლე პარკით, ორანჟერეა და ყვავილების ბაღი, ფრეილინების სახლი და საიმპერატორო ამალისათვის განკუთვნილი რამდენიმე შენობა პარკებით.

კავალერიის კორპუსის შესახებ ჩვენ ინფორმაცია გამოქვეყნებული გვაქვს 2015 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში „ბორჯომი“. თუმცა მას შემდეგ მივაკვლიეთ ახალ მასალას, რამაც მოგვცა არსებული ინფორმაციის მეტად დაზუსტების საშუალება.

წიგნში ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ ფსევდოგოთურ სტილში ნაგები ულამაზესი შენობის არქიტექტორის შესახებ პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვებოდა და არქიტექტურული სტილით ე. წ. „ნიმიროვის სახლის“ მსგავსია. კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტროდან გამოვითხოვეთ ამ შენობის საალრიცხო ბარათი.

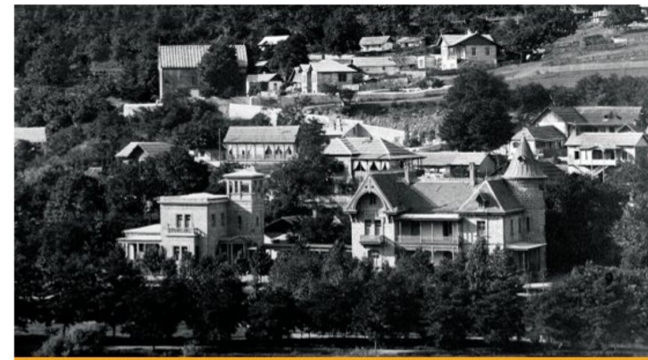
საალრიცხო ბარათი შეიცავს შემდეგ ინფორმაციას:

სახელწოდება – კანისა და ვენერიულ დაავადებათა დისპანსერი, მისამართი – მერაბ კოსტავას 4.

ბარათის მონაცემებით შენობას ძეგლის ნიშნის მქონე ობიექტის სტატუსი აქვს მინიჭებული (№3/312, 12. 09. 2006). საალრიცხო ბარათის დამატებითი ინფორმაციის გრაფაში შენობა დაფიქსირებულია როგორც „ნიმიროვის ზამთრის სახლი“, აშენებული 1895 წელს. ასევე აღნიშნულია, რომ ოთახები თებოდა პოლანდიური ლუმელით. ბარათი 2006 წლითაა დათარიღებული.

ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივში დაცულია XX საუკუნის 20-იან წლებში შედგენილი ანკეტა №8, (ბმმ. 3053) სადაც მოცემულია „ნიმიროვის ზამთრის სახლის“ ზუსტი მდებარეობა – „როზა ლუქსემბურგის №8“, აგების თარიღი – 1895 წელი, დანიშნულება – ზამთრის, სივრცის მოცულობა, ოთახების რაოდენობა – შვიდი ძირითადი, დამხმარე ოთხი, სამშენებლო მასალა (ქვა, გადახურვა თუნუქი), ასევე პროექტი, მინის ნაკეთის გეგმა და შენობის ფოტო.

„ახალი კავალერიის სახლს“ საქართველოს კულტურის, ძეგლთა დაცვისა და სპორტის მინისტრის 2010 წლის 2 ივნისის №3/87 ბრძანებით მინიჭებული აქვს კულტურული მემკვიდრეობის უძრავი ძეგლის სტატუსი.

ახალი კავალერიის სახლი

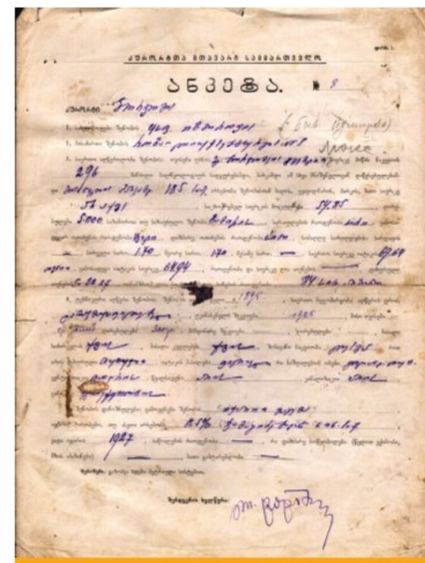
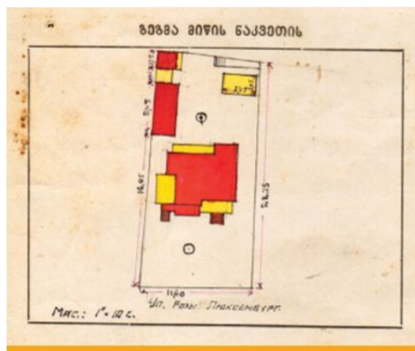
5 კაჭარავა ეკა, ბორჯომი, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, თბ., 2015

6 ნიკოლოზ სიმონის ძე იზმიროვი – თბილისელი ვაჭარი, დაფიქსირებულია ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის საარქივო მასალაში (ფ. 4575)

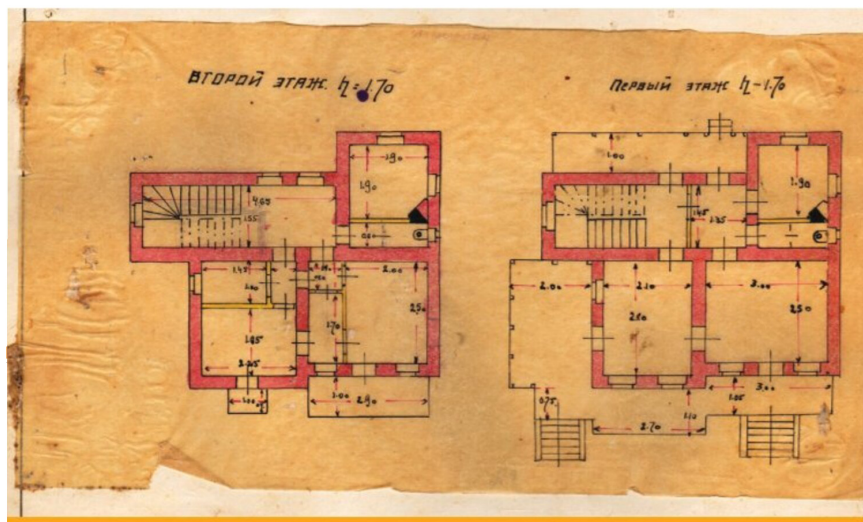
ამ შენობის დღევანდელი მდგომარეობა*

საალრიცხო ბარათის შემდგენელს, ბარათში შეცდომით „აზალი კავალერიის სახლის“ შენობის მონაცემების ნაცვლად, ამ ანკეტის – „იზმიროვის ზამთრის სახლის“ მონაცემები აქვს შეტანილი.

იზმიროვის ზამთრის სახლი

* ფოტოს მონადეზისათვის მადლობას უხუდით ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლებს თინათინ მამასტარაშვილსა და გიორგი ლაზარაშვილს

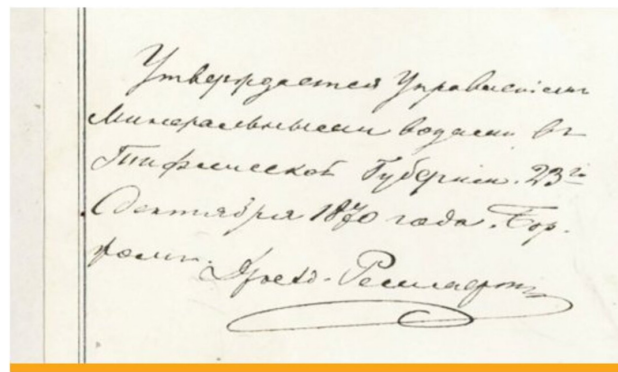

„ახალი კავალერიის სახლი“ მდებარეობდა „გოფმისტერის“ ქუჩაზე (სადღესოდ მ. კოსტავას ქუჩა), მაშინ როდესაც „იზმიროვის ზამთრის სახლი“ ანასტასიას ქუჩაზე (შემდგომში ლუქსემბურგის და 9 აპრილის ქუჩა) იყო განთავსებული. სამუხაროდ, საარქივო მასალაში თვით „ახალი კავალერიის სახლის“ ანკეტას ვერ მივაკვლიეთ.

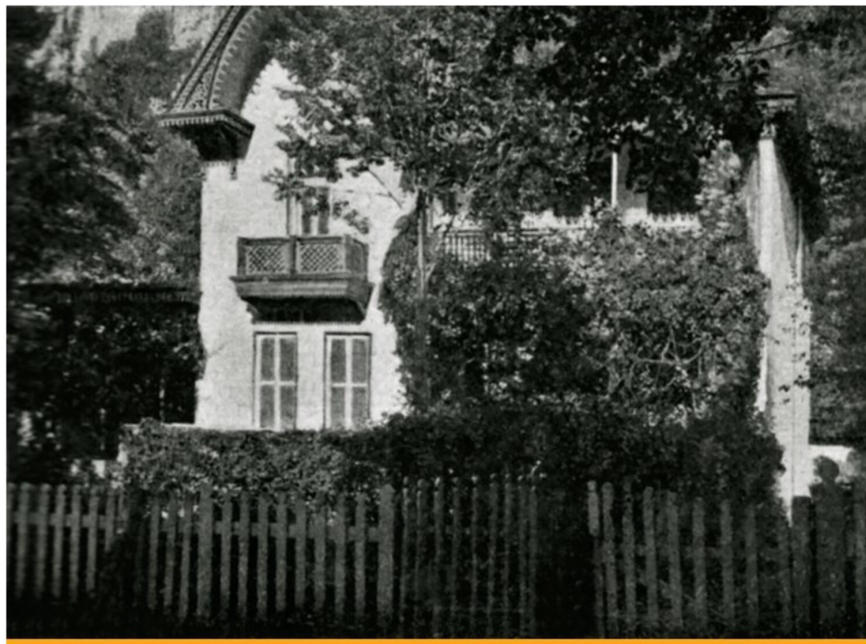
გარდა მისამართის სხვაობისა და დამატებითი საანკეტო მონაცემებისა (ოთახების რაოდენობა, პროექტი, მიწის ნაკვეთის გეგმა), აღნიშნულის დასტურია ძველი ფოტომასალა, რომელიც თვალსაჩინოს ხდის

შენობათა ფასადების განსხვავებულობას და ასევე ჯანშიევის ნიგნში დაცული „იზმიროვის ზამთრის სახლის“ ფოტო და ამ ფოტოს მიწანწერი «Дача Измировиѣ».

ბორჯომზე სხვადასხვა მიმართულებით ნყაროებისა და ლიტერატურის მოძიება-დამუშავების პროცესში აქა-იქ ვაწყდებოდი გაფანტულ, ფრაგმენტულ ცნობებს. პირველი, რაც გაირკვა იყო ის, რომ „ახალი კავალერიისა“ და იზმიროვის სახლები ორი სხვადასხვა, თუმცა მსგავსი ხელნერის შენობებია. ეს მსგავსება ავტორის იდენტობით აიხსნება. ორივე პროექტის ავტორი ალბერტ ზალცმანი.⁷

რემერტის აპრობრაფი

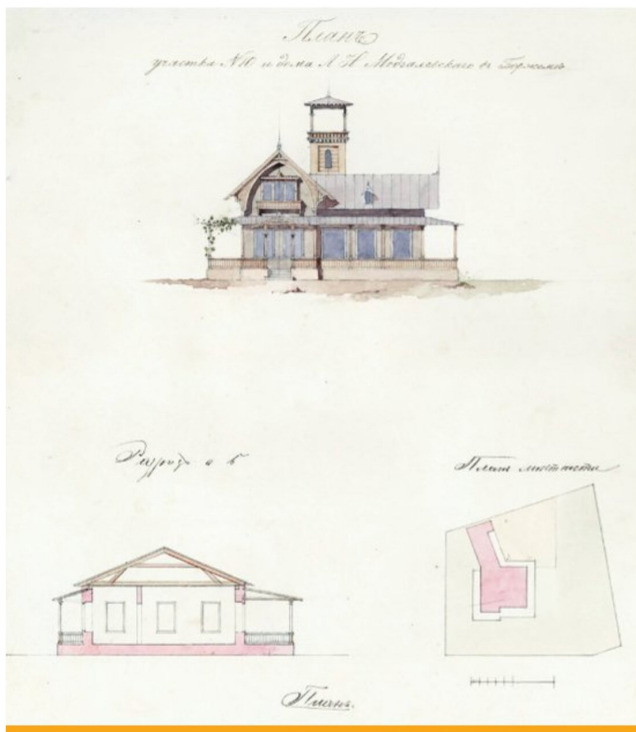

იზმიროვის ზამთრის სახლი

ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივში დაცულია ალ. ზალცმანის ლ. ნ. მოძალევესკის⁸ სააგარაკე სახლის ესკიზური პროექტი, რომელსაც ახლავს ზალცმანის ავტოგრაფი. მოძალევესკის სახლის პროექტი ასევე მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისითაც, რომ ზალცმანის გარდა ახლავს ადოლფ რემერტის ხელით მინერალი შემდეგი ინფორმაცია: „1870 წლის 23 ოქტომბერს ამ პროექტს ამტკიცებს ტფილისის გუბერნიის მინერალური წყლის სამმართველო. ბორჯომი.“ ხელს აწერს ადოლფ რემერტი.

7 ალბერტ ზალცმანი (1833-1897) – გერმანული წარმოშობის არქიტექტორი. ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა საქართველოში. მისი საქმიანობის საფუძაულები ძირითადად თბილისთან და ბორჯომთანაა დაკავშირებული.

8 ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის საარქივო მასალაში დაცულია ცნობა ბორჯომში ერთ-ერთი ნაკვეთის მფლობელის, კოლეგის მრეწველის ლევ ნიკოლოზის ძე მოძალევესკის შესახებ (ფ. 4575). ეს უნდა იყოს მისი სააგარაკე სახლის ესკიზური პროექტი.

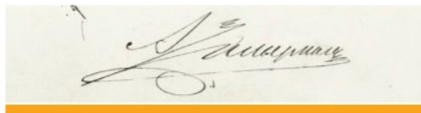

ასევე, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში დაცულია ბორჯომში ალ. ზალცმანის შესრულებული ნინა იზმიროვას სააგარაკე ერთსართულიანი სახლის პროექტის ასლი (ნაკვეთის გეგმა, სახლის პროექტი და ჭრილები). პროექტს თარიღი არ აქვს.

ლევ მოძალევესკისა და ნინა იზმიროვას აგარაკების არქიტექტორი ალბერტ ზალცმანია (1833-1897), ორივე პროექტს ახლავს მისი ავტოგრაფი.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში მივაკვლიეთ „ახალი კავალერიის სახლის“ ფასადის აკვარელში შესრულებულ ესკიზსა და სახურავის ხის ორნამენტის დეტალს. ესკიზი ავტოგრაფის გარეშეა. თუმცა აშკარაა ზალცმანის ხელწერა.

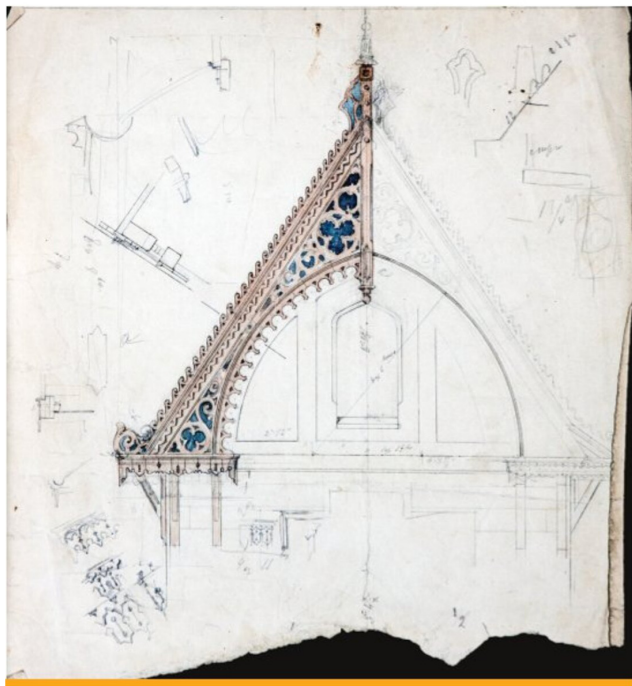

ვარაუდი დადასტურდა ჟურნალ «Зодчий»-ის 1883 წლის გამოცემაში დაბეჭდილ სტატიის დაცული ინფორმაციით. სტატიის სათაურია «Воспоминания Архитектора о Тифлисе. (Сообщение Ф.П. Петрова в собрании СПб. Общ. Архитекторов 22-го февраля 1883 г.).»

1883 წლის იანვარში ფ. პ. პეტროვი მივლინებით იმყოფებოდა საქართველოში. მისი სტატია მოხსენებითი ხასიათისაა და შეიცავს ჩვენთვის უაღრესად საინტერესო ინფორმაციას. ის აღნიშნავს, რომ ამ დროისათვის თბილისში მოღვაწეობს 20 ადგილობრივი არქიტექტორი, რომელთა შორისაც

■ ახალი კავკასიის სახლის მსახი

ახალი კავალერიის სახლის სახურავის უსიჩი

გამოარჩევს და მშენებლებად იხსენიებს ოტო იაკობ სიმონსონს, ალბერტ ზალცმანს, ალექსანდრე ოზეროვს და აღნიშნავს, რომ ამავე პერიოდში მოღვაწეობა დაიწყო ვიქტორ შრეტერის დამხმარე, პაულ შტერნმა.

ფ. პეტროვი ალბერტ ზალცმანის შესახებ წერს, რომ თბილისის მკვიდრმა, ა. ზალცმანმა სამხატვრო აკადემიის კურსის დასრულების შემდეგ დიდხანს იმუშავა პროფესორ ა. ი. რეზანოვის დამხმარედ, ხოლო შემდგომ გაემგზავრა კავკასიაში, სადაც

უკვე 22 წელია მუშაობს (1883 წლისათვის – ე.კ.). ამ პერიოდში მან თბილისი ბევრი კარგი ახალი ნაგებობით გაამდიდრა. მათ შორისაა ელიზავეტპოლის კოლონიაში ლუთერანული ეკლესია, მანთაშევის, გენერალ ასან-ბეკ აგალაროვისა და სარაჯიშვილის სახლები, კავალერიის სახლი ბორჯომში, კავალერიის სახლთან სასადილოსათვის განკუთვნილი შენობა და ალიხანოვის სახლი აბასთუმანში.

ფ. პეტროვის მოხსენება ადასტურებს ჩვენებულ ვარაუდს ალბერტ ზალცმანის „კავალერიის კორპუსის“ პროექტის და შესაბამისად ხელოვნების მუშეუფში დაცული ესკიზისა და სახურავის დეტალის ავტორობის თაობაზე.

სასტუმრო „ძველი კავალერია“ – «Старо-Кавалерийский» 1875 წელსაა აშენებული, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ჩვენთვის საინტერესო კავალერიის კორპუსის შენობა, რომელიც ასევე იხსენიება, როგორც „კავალერიის ახალი კორპუსი“ – «Ново-Кавалерийский» დანამდვილებით აშენებული უნდა იყოს 1875 წლის შემდგომ. სახელწოდება «Ново-Кавалерийский» ამის უდაოდ დასტურია. ვინაიდან ფ. პ. პეტროვი 1883 წლის ჟურნალ «Зодчий»-ში კავალერიის კორპუსს უკვე არსებულად იხსენიებს, კავალერიის კორპუსის შენობა უნდა აშენებულიყო 1875-1883 წლებს შორის, 1880 წლის ახლოს.

სასტუმრო „ძველი კავალერია“

ამასთანავე, საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია დოკუმენტი, რომელიც შეეხება 1884 წლის შემოდგომაზე ნიკოლოზ მიხეილის ძის ბორჯომში სტუმრობისათვის სამზადის და „ახალი კავალერიის სახლში“ სტუმრების თანხლებით განთავსებას. აღნიშნული დოკუმენტიდან ჩანს, რომ 1883 წელსაც ნიკოლოზ რომანოვი „ახალი კავალერიის სახლში“ იყო დაბინავებული.⁹

„Телеграмма управляющему Васильеву 24 Октября 1884 г.

Великий Князь Николай Михайлович прибудет в Боржом около 11 октября. Прошу Вас пригласить повара Абраама Бакрадзе на условия прошлого года для принятия Его Высочества со свитой не меньше как из 8 лиц. Прошу Вас озаботиться приготовлением помещения в Ново-Кавалерийском доме для Его Высочества и Свиты и заготовлением осветительных материалов постельное и столовое белье.

Секретарь Его Высочества «Сиверсь».

Ответ управляющего Васильева

26 Сентября - Ново-Кавалерийский домъ готовъ. Столовое постельное белье и осветительные материалы имеются. Бакрадзе согласенъ. Кахетинского вина нѣтъ. Нужны ли экипажи и лошади верховныя.

Управляющий Васильевъ

Ответ на последнею

27 Сентября - Вина, экипажей и лошадей пока не нужно. В случае надобности буду телеграфировать изъ Тифлиса. „Сиверсь“

„ახალი კავალერიის სახლის“ შენობა ორი ფლიგელისაგან შედგებოდა. ამ ფლიგელებს ხის გალერეა აერთიანებდა. სადღესისოდ მეორე ფლიგელი აღარ არსებობს და

მხოლოდ ძველმა ფოტომასალამ შემოინახა. ფ. პ. პეტროვის ჟურნალ «Зодчий»-ში დაცული ინფორმაცია ამ თვალსაზრისითაც მეტად საინტერესოა. აქ კავალერიის კორპუსთან ერთად იხსენიება მასთან არსებული სასადილოსათვის განკუთვნილი შენობა. ეს ინფორმაცია იძლევა კავალერიის კორპუსის მეორე ფლიგელის თავდაპირველი ფუნქციური დატვირთვის დადგენის საშუალებას.

ამ ორ ფლიგელს, საცხოვრებელსა და სასადილოს, ერთმანეთთან ველური ყურძნის საფარით დაბურული ხის ღია გალერეა აკავშირებდა (ანალოგი - ლიკანის სასახლის ხის ღია გალერეა). არსებული ცნობით, შენობაში თხუთმეტი ოთახი იყო განთავსებული.

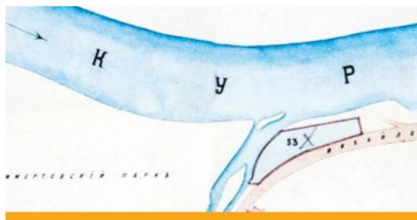
აღსანიშნავია, რომ „ახალი კავალერიის სახლი“ ლიკანის სასახლის აგებამდე, ნიკოლოზ მიხეილის ძე რომანოვის საზაფხულო რეზიდენციას წარმოადგენდა. ლიკანის სასახლის აშენების შემდგომ, «Новокавалерийская» სამეფო ოჯახთან დაახლოებულ პირთა და სამხედრო არისტოკრატიის წარმომადგენლების დასაბინავებლად გამოიყენებოდა.

ამავე პარკში, მეორე, ხის, ორსართულიანი სახლი, უფრო სადა და მოკრძალებული იყო და ეკუთვნოდა მისი უდიდებულესობის კარის მმართველს - გოფმესტერს. როგორც ჩანს ქუჩაც ამის გამო იყო „გოფმესტერის“ სახელობის.

9 საქართველოს ეროვნული არქივი, GE_SNA_335_1_2_11_013

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში დაცულია დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის ბორჯომის სააგარაკე ნაკვეთების რუკა. სადაც კარგად ჩანს რემერტის პარკი და საინტერესოა, რომ რემერტის პარკის სიახლოვეს, რემერტის პარკსა და მიხეილის სანაპიროს შორის, ნაკვეთი №53 ეკუთვნის ალბერტ ზალცმანის მფუძლეს ემილია ედუარდის ას. ზალცმანს (იურგენსი). როგორც ცნობილია, 1872 წლიდან ალბერტ ზალცმანი

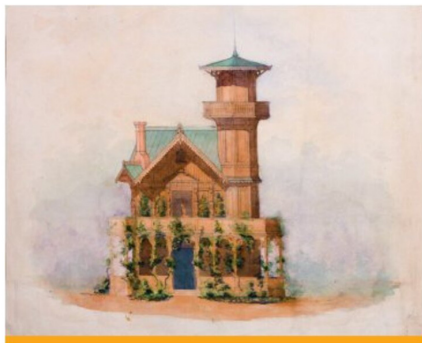

ცხოვრობდა თბილისში მის მიერვე დაპროექტებულ სახლში მიხეილის ქუჩაზე. ეს რუკა 1897 წლის დეკემბრითაა დათარიღებული. ამ დროისათვის ზალცმანს ბორჯომში არაერთი

პროექტი აქვს განხორციელებული. შესაძლოა ეს ნაკვეთი ამ დამსახურების გამო მიიღო საიმპერატორო ოჯახისაგან.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში დაცულია ასევე აკვარელში შესრულებული სააგარაკე სახლების სხვა ფერადი ესკიზები. ესკიზების ავტორი და კუთვნილება უცნობია. ხელნერიდან გამომდინარე, საფიქრებელია რომ ეს ესკიზებიც ალბერტ ზალცმანს ეკუთვნის.

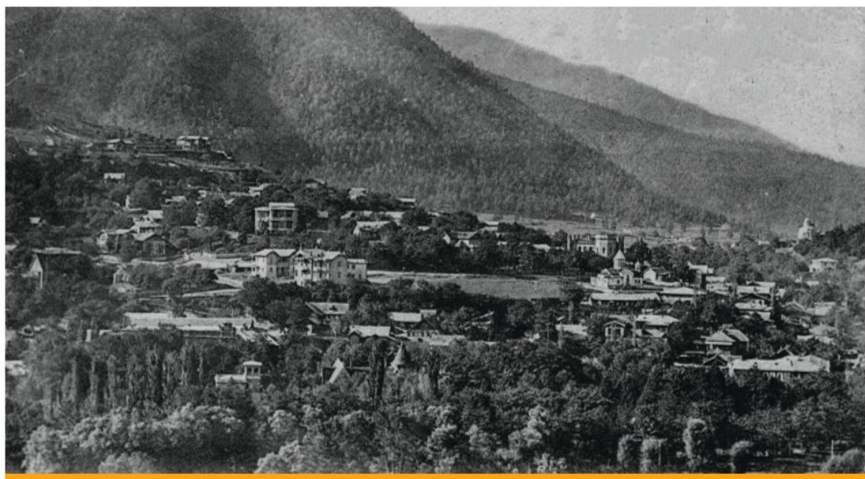

საგარაუდოა ალ. ზალცმანს სხვა პროექტებიც ჰქონდეს განხორციელებული ბორჯომში. თუმცა ეს შემდგომი კვლევის საგანია. ამ დროისათვის მოძიებული მასალებიც ნათელყოფს შესანიშნავი არქიტექტორის მნიშვნელოვან წვლილს ბორჯომის განაშენიანების პროცესში.

საბჭოთა პერიოდში „ახალი კავალერიის“ სახლში სამედიცინო დანიშნულების დანესებულიები იყო განთავსებული.

სადღეისოდ უფუნქციოდ დარჩენილი შენობა მიტოვებულია და ნადგურდება. შენობის გადარჩენისა და შენარჩუნების მიზნით აუცილებელია სარეაბილიტაციო სამუშაოების დაწყება.

ღია ბარათი - „ბორჯომი - სპარტო ხეივანი“, სადაც დაფიქსირებულია „ახალი კავალერიის სახლი“.

ამდენად, ჩატარებული კვლევითი სამუშაოს საფუძველზე დადგინდა შემდეგი:

- „ახალი კავალერიის სახლი“ მიჩნეული იზმიროვის ზამთრის სახლად, იერსახით მსგავსი, ტერიტორიულად ორ, სრულიად განსხვავებულ ადგილას მდებარე (კავალერია - გოფმესტერის, იზმიროვი ანასტასიევსკაის ქუჩაზე) შენობებია, რომლებიც სახეცვლილი სადღეისოდაც არსებობს.
- ორივე შენობის პროექტის ავტორი გამორჩეული არქიტექტორი - ალბერტ ზალცმანია. გარდა მისამართისა და სხვა საანკეტო მონაცემებისა (ოთახების რაოდენობა, პროექტი, მინის ნაკვეთის გეგმა), აღნიშნულის დასტურია ძველი ფოტომასალა, რომელიც თვალსაჩინო ხდის შენობათა ფასადების განსხვავებულობას. ამ მოსაზრების დამატებითი არგუმენტია ჯანშიევის ნიგში დაცული იზმიროვის ზამთრის სახლის ფოტო და ფოტოს მინანური. ანკეტის თანახმად იზმიროვის აგარაკი 1895 წელსაა აგებული, მაშინ როდესაც „კავალერიის ახალი სახლის“ არსებობა ურნალ «Виды» - 1883 წლის გამოცემის თანახმად უკვე ფაქტია.
- სააღრიცხვო ბარათის შემდგენელს, „ახალი კავალერიის სახლის“ ბარათში შეცდომით კავალერიის შენობის მონაცემების ნაცვლად, იზმიროვის ზამთრის სახლის ანკეტის მონაცემები აქვს შეტანილი.
- კვლევის შედეგად საბოლოოდ დადგინდა, რომ „ახალი კავალერიის სახლის“-ა და იზმიროვის ზამთრის სახლის პროექტები ავტორი ალბერტ ზალცმანია.

ნაშრომში ასახულია ალ. ზალცმანის ბორჯომში განხორციელებული პროექტები, კერძოდ ნინა იზმიროვას სახლი, თბილისელი ვაჭრის, ნიკოლოზ სიმონის ძე იზმიროვის ზამთრის სახლი, კოლეგიის მრჩეველის ლევ ნიკოლოზის ძე მოძალესკის აგარაკი და ესკიზური პროექტი, რომელიც სავარაუდოდ ასევე ალ. ზალცმანს უნდა ეკუთვნოდეს. პირველად ქვეყნდება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში და ბორ-

ჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივში დაცული ალ. ზალცმანის, საქართველოში მოღვაწე აქამდე უცნობი არქიტექტორის ვ. შენგარდტის ბორჯომში განხორციელებული პროექტების ესკიზები, არქიტექტორ იარ. მიხაილოვის მალაზიის ესკიზური პროექტი და ბორჯომის ნაკვეთების განაწილების გეგმა. ამ გეგმის საფუძველზე ჩვენთვის ცნობილი ხდება, რომ რემერტის პარკის სიახლოვეს, რემერტის პარკსა და მიხეილის სანაპიროს შორის, ნაკვეთი №53 ეკუთვნოდა ალბერტ ზალცმანის მეუღლეს ემილია ედუარდის ას.

ზალცმანს (იურგენსი). ჩვენთვის უცნობია ამ ნაკვეთზე იყო თუ არა მათი აგარაკი. დღეს ამ ადგილას ნაგებობა არ ფიქსირდება.

ნაშრომში ასევე გათვალსაზიარებულია ამ პერიოდში კურორტ ბორჯომის განვითარების პროექტში საიმპერატორო ოჯახის მიერ მონეულ სხვადასხვა დარგის საუკეთესო სპეციალისტთა (მეცნიერები, არქიტექტორ-ინჟინრები) მნიშვნელობა და შემდგომში მათი წვლილის პოპულარიზაციის აუცილებლობა.

✧ ბიბლიოგრაფია:

- ✧ Джанишев, Г., Перл Кавказа, Москва, 1900;
- ✧ «Зодчий», архитектурный и художественно-технический журнал, СПб, 1883, გვ. 13;
- ✧ კაჭარავა ე., პროექტი «ძველი ქალაქები მუზეუმებისა და არქივების კოლექციებიდან – ბორჯომი» საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო, 2015;
- ✧ კაჭარავა ე., ქართული ბრენდი «ბორჯომი», კრებული, მუზეუმი და კულტურული მემკვიდრეობა, II, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, 2015, გვ. 225-226;
- ✧ დოლიძე ი., კაჭარავა ე., იდეა-კონცეფცია – «ბორჯომი სამუზეუმო ქალაქი» კრებული, მუზეუმი და კულტურული მემკვიდრეობა, III, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო, 2016, გვ. 284-287;
- ✧ კაჭარავა ე., ბორჯომის დამწვარი სასახლე, ძველი ხელოვნება დღეს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, рига ф.549 оп. 1 д. 808 л. 108 ;
- ✧ მანია მ., ევროპელი არქიტექტორები თბილისში, 2008, გვ. 121-122;
- ✧ Мольденгауер, Ф., Электричество в Боржоме, по проекту Ф. Ф. Мольденгауера, Тифлис, 1889.;
- ✧ Москвич Гр., Иллюстрированный практический путеводитель по Кавказу, Одесса, 1902.
- ✧ მოგზაურობა კავკასიაში, აღწერილი ქალბატონ კარლა სერენას მიერ, გურია, გორის, ბორჯომის და ახალციხის რეგიონები, ბორჯომი და შემოგარენი.

SUMMARY

Eka Kacharava

*National Agency for Cultural
Preservation of Georgia,
Museum Department,
Doctor of History*

IDEA – “NEW CAVALRY CORPS” – BORJOMI MUSEUM OF APPLIED ARTS

The study dedicated to adaptation of “New Cavalry Corps” into Borjomi Museum of Applied Arts has revealed:

“New Cavalry Corps”, recognized as the winter residence of Izmirov, constitute two premises similar in terms of the façade and located on two different territorial areas (Cavalry – at Hofmeister Street, Izmirov at Anastasievskaya Street) and they are preserved up-today in modified form;

The drafts of both premises belong to a famous architect – Albert Zalzmänn. Other than the address and other particulars (number of the rooms, draft, land plot plan), it is evidenced with the old photo material revealing different nature of the façades of the premises. Hereof opinion is additionally substantiated with the photo of the Izmirov winter residence provided in the Book by Janshiev and the inscription to the photo. According to the document, Izmirov cottage was built in 1895 when existence of “Cavalry Corps” is already confirmed in the Magazine “Zodchiy” of 1883;

The registrar of the card has by mistake input the data of the Cavalry Corps to the documents on Izmirov winter palace;

The study revealed that the drafts of the Cavalry Corps and Izmirov winter palace belong to Albert Zalzmänn.

The work reflects the projects implemented by Al. Zalzmänn in Borjomi, namely the house of Nina Izmirova, winter house of the merchant from Tbilisi, Nikoloz Izmirov son of Simon, cottage of the Advisor of the Collective Board, Lev Modzalevski son of Nicholas and the sketched draft which supposedly also belongs to Al. Zalzmänn. The drafts implemented by Al. Zalzmänn and unknown architect residing in Georgia, V. Schengardt implemented in Borjomi and deposited in the Foundation of the Drafts and the Architectural Measurements of Sh. Amiranashvili Museum of Arts of the National Museum of Georgia and Borjomi Local History Museum, the draft of the shop by the architect Yar. Mikhailov and Borjomi land plot distribution plan are for the first time published. This plan reveals that the land plot N53 at the whereabouts of the Remmert Park between the Remmert Park and Michael Embankment belonged to the wife of Albert Zalzmänn, Emilia Zalzmänn (Jurgens) daughter of Eduard. We cannot tell whether they possessed the cottage at this land plot but today no premises are registered thereon.

The work also reveals importance of the best specialists of various fields (scientists, architects, engineers) engaged by the Emperor’s family for development of the Borjomi resort and necessity of promotion of their merit.